

Κώστας Γιαβής

Ο Κρητικός Πόλεμος στη συλλογική φαντασία της Δύσης

ABSTRACT

Students of the last Cretan War tend to think that the conflict between the Ottomans and the Venetians over Crete was of little relevance to the rest of Europe. The present article draws attention to a set of English and French sources which reflect the fact that the War excited imaginations in the West. They include accounts of sieges and falls of cities, descriptions of expeditionary forces, historical reviews of Crete, travel writing and intelligence reports. We propose that they are worth revisiting for a number of reasons. First, because they offer valuable information, an important slice of which remains uncharted. Second, because they seem to challenge the widely-held perception that pre-modern ethnic identity revolved exclusively around religion. Third, because they problematize facile distinctions between the Middle Ages and Early Modernity. A more liberal view of alterity, we argue, as well as generic hybridity, were products of the Medieval period, not the Renaissance, which may occasionally detract from earlier achievements. Fourth, the sources under discussion are fascinating because they shed light on the divide between the bolder texts written for demanding readers, and the more conventional demotic writing.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρητικός Πόλεμος, πρόσληψη Κρητικού Πολέμου στη Δύση, εθνοτική ταυτότητα των πρώιμων νεωτερικών Ελλήνων, μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση, ειδολογική υβριδικότητα στη μεσαιωνική-αναγεννησιακή λογοτεχνία, λαϊκά και απαιτητικά κείμενα, αγγλικά και γαλλικά χρονικά των τουρκικών πολιορκιών, γαλλική εκστρατευτική αποστολή του 1668-1669, μεσαιωνική-αναγεννησιακή χαρτογραφία

Πολύ συχνά οι μελετητές της πρώιμης ελληνικής γραμματείας θεωρούμε τον Κρητικό Πόλεμο ως ένα εσωτερικό γεγονός, περιορισμένο ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Γαληνοτάτη. Οι ιστορικοί γνωρίζουν καλά ότι δεν υπάρχει τίποτα το απλό ή περιορισμένο γύρω από ένα τέτοιο φαινόμενο – φερ' ειπείν, η πτώση της Κρήτης μεταβάλλει άρδην τη διεκυστίνδα μεταξύ Ευρωπαίων και Οθωμανών στο Αιγαίο, προκαλεί σημαντική μετανάστευση και κατά περίπτωση εντείνει την φεουδαλική παρουσία των Βενετών ως αντίβαρο της απώλειας.¹

---

* Είμαι πραγματικά υποχρεωμένος στους φίλους Καθηγητές κκ. Peter Mackridge και Μιχάλη Χρυσανθόπουλο οι οποίοι με βοήθησαν να δω πηγές που μου ήταν δυσπρόσιτες. Οφείλω θερμές ευχαριστίες στο ακροατήριο της ανακοίνωσης για τη συζήτηση που ακολούθησε, και ιδιαίτερα στον φίλο Καθηγητή κ. Στέφανο Κακλαμάνη και τις κ.κ. Όλγα Γκράτζιου και Ιωάννα Στεριώτου για τα πολύ χρήσιμα και ενδιαφέροντα σχόλιά τους. Επίσης είμαι ευγνώμων στην κ. Μικέλα Σκούντζου (της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών) και τον κ. Άγγελο Παυλούση (του Μουσείου Αγ. Αικατερίνης Σιναϊτών Ηρακλείου) για τη γενναιόδωρη βιβλιογραφική τους υποστήριξη.

¹ Βλ. Άπ. Βακαλόπουλος 1974· Χασιώτης 1975· Ψαρῶς 1993, 71.

Οι ερευνητές της λογοτεχνίας, όμως, συνήθως αντιλαμβανόμαστε την εκδίωξη των Βενετών ως ένα *terminus* της κρητικής Αναγέννησης. Ακόμη και ο μέγιστος Στυλιανός Αλεξίου, για να υπερασπιστεί την αξία του Πολέμου του Μπουνιαλή, μία από τις σπουδαιότερες αφηγήσεις που έχουμε για τον Κρητικό Πόλεμο, επικαλέστηκε τον «εκφραστικό προφορικό λόγο» του έργου με τον «προσωπικό λαϊκό παλμό» που «κατά διαστήματα υπερβαίνει την χαλαρή έκφραση» – έδωσε δηλαδή επιχειρήματα ελληνιστή, ενδοφιλολογικά (Αλεξίου 1995, 11-12).

Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να τονίσει ότι αξίζει να σκεφτούμε τον Κρητικό Πόλεμο και ως μια στιγμή της ευρωπαϊκής γραμματείας. Ο ιστορικός Πόλεμος έγινε αφήγημα που επέτρεψε στην Ευρώπη να διατυπώσει το συλλογικό φαντασιακό της – ενίοτε και να το ξεπεράσει. Ενεπλάκη με τη μεγάλη παράδοση των μεταμεσαιωνικών δημωδών μυθιστοριών. Κατέλαβε χώρο της αναδυόμενης νεωτερικότητας. Συνέβαλε στην ειδολογική αναθεώρηση της λογοτεχνίας. Είναι αδύνατον και τον 17ο αιώνα να επιμείνουμε σε στεγανά μεταξύ των εθνικών γραμματειών, γιατί η εντονότατη πολιτισμική κινητικότητα και οι πολιτισμικές ανταλλαγές συνεχίστηκαν απρόσκοπτα και εντελώς φυσιολογικά. Και αυτό ήταν μια μεγάλη κληρονομιά από τον Μεσαίωνα.

Θα εστιάσουμε σε ένα σώμα κειμένων που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1640 και 1687 στα αγγλικά και γαλλικά, και που εντοπίσαμε σε αγγλικές και αμερικανικές βιβλιοθήκες. Ένας από τους σκοπούς του παρόντος άρθρου είναι να τα εντάξουμε σε μια ευρωπαϊκή παραγωγή κειμένων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και να προτείνουμε ότι έχουν να κομίσουν ακόμη πολλά στη μελέτη της λογοτεχνίας και της ιστορίας της περιόδου.

[Ανώνυμος], *A True and Perfect List of all the Forces sent by His Most Christian Majesty (...) for the Relief of Candia this Present Year, 1669*, [Λονδίνο]: Newcomb, 1669, κατάλογοι, σ. 10.

[Roger Palmer, Earl of] Castlemaine, *An Account of the Present War between the Venetians and Turks, with the State of Candie: A Letter to the King*, Λονδίνο: Herringman, 1669, σ. 120.

John Evelyn, *The History of the Three Famous Impostors (...) With A Brief Account (...) of the Present War between the Turk and the Venetian*, [Λονδίνο]: Herringman, 1669.

Thomas Higgons, *The History of Isuf Pasha (...)*, Λονδίνο: Kettleman, 1684, σ. 196 και index σ. 7.

[One in the Service of the Republic], *A Description of Candia in its Ancient and Modern State, with an Account of the Siege thereof Begun by the Ottoman Emperour in the Year 1666, Continued in 1667 and surrendered in latter end of 1669. The Most Part collected from Private Letters during the Siege*, Λονδίνο: Crook, 1670.

[Philippe de Navailles], *Mémoires du Maréchal Duc de Navailles (...)*, Παρίσι: Barbin, 1701, σ. 225-277. Βλ. επίσης *An Exact Account of the Late Engagement between the French King's Forces and Those of the Grand Seigneur before Candia (...)*,

Εδιμβούργο: Anderson, 1669, σ. 5 και κατάλογος τραυματιών σ. 1. Επανεκδοση Savoy: Newcomb, 1669, σ. 9 και κατάλογος τραυματιών σ. 4.

Bernard Randolph, *The Present State of the Islands in the Archipelago (...)*, Οξφόρδη: [At the theatre of Oxford], 1687, σ. 108, index με ονόματα νησιών, 3 χάρτες, 3 σχέδια.

[E. G., Serjeant at Arms], *A Description of the Island of Candia*, Λονδίνο: Overton (:), 1668, σ. 1.

[Volontaire], *Journal de l'expédition de Monsieur de la Fueillade pour le secours de Candie*, Grenoble: Jean Nicolas, 1669. Βλ. επίσης [Volontaire], *A Journal of the expedition of Monsieur de la Fueillade for the Relief of Candy (...)*, Λονδίνο: 1670, σ. 118.

Εξαιρούμε τα ομόθεμά τους ιταλικά που έχουν ήδη καλυφθεί από την έρευνα.² Τα κείμενα που μας απασχολούν είναι μια μικρή επιλογή από την τεράστια παραγωγή των σχετικών βιβλίων που εκδόθηκαν τις δεκαετίες αμέσως μετά τον Κρητικό Πόλεμο.³ Θα πρέπει να τονίσουμε ότι τα σημαντικότερα τεμάχια από τον παραπάνω κατάλογο, στα οποία και θα περιστραφεί η συζήτηση, αποτελούν πρωτότυπα έργα, γραμμένα από αυτόπτες μάρτυρες των εξιστορούμενων γεγονότων, και σε καμία περίπτωση δεν είναι, όπως θα μπορούσε να νομιστεί, διασκευές των ιταλικών πηγών.

Ο Roger Castlemaine (1634-1705) π.χ. ήταν εμπειρότατος αυλικός και διπλωμάτης με στενές οικογενειακές σχέσεις με τον Κάρολο Β΄ της Αγγλίας. Είχε καλή γνώση της ηπειρωτικής Ευρώπης: ταξίδεψε πολύ στη Γαλλία και την Ιταλία, και αποσπάστηκε στον βενετικό στόλο που κινήθηκε προς την Ανατολική Μεσόγειο το 1664 υπό τον ναύαρχο Andrea Cornaro. Το 1668 ο Castlemaine ταξίδεψε στην Υψηλή Πύλη.⁴ Είχε καθήκον να αναφέρει στον ίδιο τον βασιλιά, και το βιβλίο στον κατάλόγό μας είναι η δημοσίευση της αναφοράς του. Παρέμεινε αυτοπροσώπως στην Κρήτη μέχρι τις 20 Οκτωβρίου 1664 οπότε και αναχώρησε μαζί τον στρατηγό Nicolo Cornaro, με τον οποίο είχε συνάψει φιλικές σχέσεις. Έγραψε την αναφορά του στη Βενετία. Ο Castlemaine δηλώνει ότι δεν περιέλαβε καμία πληροφορία χωρίς να την έχει διασταυρώσει πρώτα με τους ανώτατους διοικητές που είχαν εμπλακεί στον πόλεμο, και μάλιστα που προέρχονταν από «διαφορετικά έθνη» και εκπροσωπούσαν διαφορετικά «συμφέροντα» (Castlemaine, 85-86). Ένας άλλος από τους συγγραφείς του καταλόγου, ο Bernard Randolph (βάπτ. 1643 - μετά το 1689;), είχε ήδη γράψει ένα βιβλίο για τον Μωρέα, το *The Present State of the Morea* (1686), και δήλωσε ότι το 1680 ήταν στη Σητεία εμπορευόμενος δημητριακά με τον Πασά (Randolph, 72-73).⁵

² Ενδεικτική του μεγάλου όγκου των ιταλικών πηγών είναι η βασική μελέτη Setton 1991.

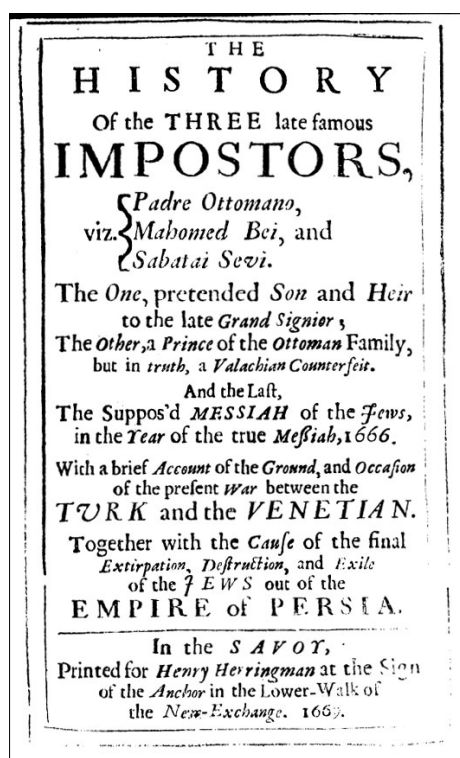
³ Τουλάχιστον σε τρία έχουν γίνει ξεχωριστά αναφορές από ερευνητές. Η Vlassopoulou 2014, 131 γνωρίζει τον Randolph, ο Γρυντάκης 1998 τον Higgons και ο Vincent 1970, 241, σημ. 16 τον Evelyn.

⁴ Ως αξιωματικός του Βασιλικού Ναυτικού συμμετείχε στον Β΄ Αγγλο-ολλανδικό πόλεμο (1665-1667). Αργότερα υπό άλλον βασιλιά, τον Ιάκωβο Β΄, ο Castlemaine έγινε μέλος του ανωτάτου συμβουλίου του στέμματος και πρέσβης στο Βατικανό. Βλ. Beddard 2004.

⁵ Βλ. λίγα βιογραφικά στοιχεία στο Johnson 2004.

ΔΗΜΟΦΙΛΙΑ

Το πρώτο γνώρισμα των κειμένων το οποίο οφείλουμε να επισημάνουμε είναι η εξαιρετική τους δημοφιλία. Τέτοιας λογής εκδόσεις τροφοδοτούσαν το αναγνωστικό κοινό διαφόρων γλωσσών που αδιάπτωτα και ακόρεστα ζητούσε συνεχή πληροφόρηση – όχι μόνον για το ευρύ πλαίσιο του πολέμου, τις αιτίες του και τη γενική κατάσταση των επιχειρήσεων, αλλά και για τις λεπτομέρειες των καθημερινών εξελίξεων: πόσα πυρομαχικά ήσαν διαθέσιμα ([*One in the Service*], 16), τι καταστροφές προκλήθηκαν στην οχύρωση μετά από κάποια σφοδρή επίθεση (αυτόθι, 77-78), πόσους υπονόμους και αντι-υπονόμους άνοιγαν οι σκαπανείς (Randolph, 70· *Volontaire*, 21-22, 34). Τα κείμενα ήσαν πολλά, οι επανεκδόσεις συνεχείς και οι μεταφράσεις πυκνές. Ήταν τόσο ακατάβλητη η επιθυμία των Ευρωπαίων αναγνωστών, ώστε περιγραφές του Πολέμου και μεμονωμένων μαχών ενεμβάλλοντο σε λαϊκές φυλλάδες, έστω και διαφορετικού περιεχομένου, που είχαν σχεδιαστεί για να φτάσουν ευπωλήτως σε ευρύ αναγνωστικό πληθυσμό. Ένα καλό παράδειγμα είναι ο John Evelyn, *The History of the Three Famous Impostors* (εικ. 1), που συνέγραψε ένα βιβλίο το οποίο προφανώς επεδίωξε να γίνει εμπορική επιτυχία: βιογράφησε τρεις διάσημους απατεώνες που κέντρισαν τη λαϊκή φαντασία του 17ου αιώνα, και ενέθεσε σύντομη περιγραφή του Ενετοκρητικού πολέμου – όπως επίσης και της εκδίωξης των Εβραίων από την Περσία, άλλο ένα *crowd pleaser* της εποχής.

Εικ. 1. John Evelyn,
The History of the Three Famous Impostors,
[Λονδίνο]: Herringman, 1669

Το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον άγγιξε το μέγιστο σημείο του και έγινε φρενιτώδης ενθουσιασμός με την εκστρατευτική αποστολή που απέπλευσε από τη Γαλλία στις 25 Σεπτεμβρίου 1668 και αποχώρησε μετά από πανωλεθρία μεταξύ 16-20 Αυγούστου 1669.⁶ Στον κατάλόγό μας

⁶ Βλ. Κων. Βακαλόπουλος 1978, 91. Αυτόθι και για μία άλλη έκθεση για την επιχείρηση συνταγμένη από τον ναύαρχο François de Vendôme, δούκα του Beaufort. Βλ. επίσης το ίδιο για την έκθεση του δούκα του Navailles, που εξηγή

καταχωρούνται δύο κείμενα, του επικεφαλής Philippe de Navailles και ενός ανωνύμου εθελοντή αξιωματικού, τα οποία γνώρισαν πολλές αναδημοσιεύσεις και μεταφράσεις (Volontaire).

ΕΘΝΟΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Το δεύτερο στοιχείο που αναφάίνεται στις πηγές είναι η πολυπλοκότητα της εθνοτικής συνείδησης στην Ανατολική Μεσόγειο και στη δυτική αντίληψη περί ταυτότητας Ελλήνων-Ρωμιών. Το ζήτημα μελετάται κυρίως από ιστορικούς των ιδεών και από μελετητές της νεότερης λογοτεχνίας, όμως από την πλευρά των ερευνητών της πρώιμης ελληνικής λογοτεχνικής νεωτερικότητας πρέπει να δεχτούμε ότι γνωρίζουμε λιγότερα από το επιθυμητό.⁷ Αρκετοί ερευνητές διατηρούν τη γνώμη ότι πριν από την εθνική συνείδηση (που αναφύεται τον 19ο αιώνα) υπήρχε αποκλειστικά η θρησκευτική συνείδηση.⁸ Η εντύπωση που σχηματίζεται από τη μελέτη των συγκεκριμένων πηγών είναι αρκετά πιο σύνθετη.

Αφ ενός, πράγματι, υπάρχει μία υπερεθνοτική ταυτότητα που συγκροτείται γύρω από τη θρησκευτική συνείδηση. Ο «Τούρκος» (έτσι σε πολλά κείμενα, στον ενικό της βδελυγμίας) είναι «ο κοινός εχθρός» της Χριστιανοσύνης ([One in the Service], 44), ο Αντίχριστος, η έλευση του οποίου προαγγέλεται από σεισμούς και τερατογεννέσεις στην Κάντια (Castlemaine, 80 και Higgons, 94). Είναι ένας μανικός αμαρτωλός (Castlemaine, A5r), ένας Λεβιάθαν με απαίσια δόντια και χαλκά στη μύτη (Castlemaine, A4 r και v). Ο μέγας βεζύρης, αφού κατέκτησε τα Χανιά ήταν στην αρχή ήπιος προς τους ντόπιους, αργότερα, όμως, «αποδείχθηκε Τούρκος, αληθινός στη φύση του» (Higgons, 180). Η Θεία Πρόνοια βοηθάει, ο εχθρός αντιμετωπίζεται με θαύματα του Θεού. Αυτοί είναι άπιστοι, εμείς πολεμώντας για την πίστη μας θα γίνουμε μάρτυρες (Volontaire, 45). Τα στρατόπεδα είναι σαφώς προσδιορισμένα: Τούρκος απέναντι στους Χριστιανούς, οι Βενετοί είναι οι Χριστιανοί, οι λαμπρές επιτυχίες τους στη θάλασσα είναι χριστιανικές, ενδεχόμενη αποτυχία τους επάγεται απώλεια της Μεσογείου, που σημαίνει καταστροφή της Χριστιανοσύνης (Castlemaine, 13).

Η περιχαράκωση αυτή οδήγησε τους συγγραφείς σε σφάλματα και παραλείψεις. Κάποιοι π.χ. αποσιώπησαν τις (κάποτε σημαντικές) ναυτικές επιτυχίες των Τούρκων. Δεν μπορώ να καταλάβω, έγραψε ένας, πώς είναι δυνατόν ένας τόσο μεγάλος και καλά εξοπλισμένος στόλος να αποτελείται από τόσο κακούς ναυτικούς (Castlemaine, A5v). Οι Βενετοί παρουσιάζονταν ως ανίκητοι στη θάλασσα, κέρδιζαν κάθε σύγκρουση, αλλά απέφευγαν μια κεντρική ναυμαχία, την οποία (παραδόξως αφού δεν έχαναν ποτέ) μπορεί να έχαναν (αυτόθι, 13-14).

Πρόκειται ασφαλώς για μονομέρεια που σήμερα μοιάζει να είναι μια ενοχλητική έλλειψη αντικειμενικότητας. Δεν θα πρέπει να παραβλέπουμε όμως ότι έχουμε να κάνουμε με ένα τυπικό στοιχείο της μεσαιωνικής αντίληψης του κόσμου, το οποίο ο μακρύς Μεσαίωνας κληροδότησε στον 17ο αιώνα. Οι μη Χριστιανοί αντίπαλοι ήσαν υποχρεωμένοι να είναι

την απόφασή του για αποχώρηση από την Κρήτη. Σχετικά με μια προγενέστερη γαλλική επιχείρηση του 1660-1661 με στόχο την κατάληψη των Χανίων, υπάρχει και το υπόμνημα του 1661 με τίτλο «Copie de memoire ... dressé par le Seigneur de Jeure Millet» που απευθύνθηκε στον καρδινάλιο Mazarin. Εκείνοι οι Γάλλοι καταστράφηκαν στα Χανιά, τα υπολείμματά τους επανασυγκροτήθηκαν στον Χάντακα όπου και πάλι γνώρισαν δεινή ήττα: βλ. Δετοράκης 1991 με βιβλιογραφία.

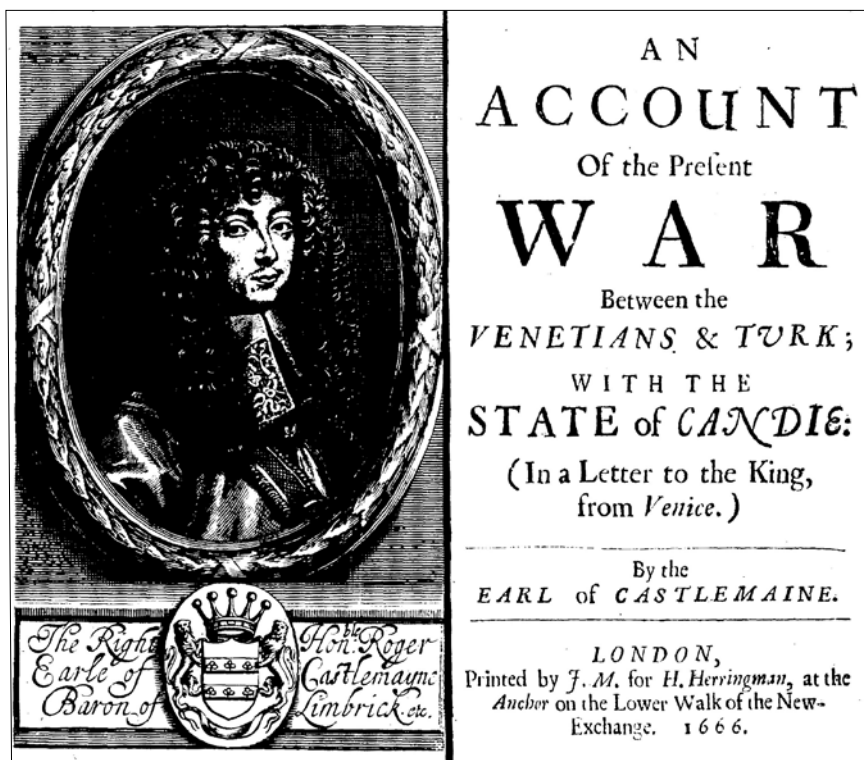
⁷ Βλ. π.χ. Kitromilidis 1989· Tziouvas 2003· Beaton - Ricks 2009· Mackridge 2009.

⁸ Το επιχείρημα συμπυκνώνει θαυμάσια το Livianos χ.η.

ανήθικοι, άσκημοι, ηττημένοι, ακριβώς επειδή δεν ήταν οι καλοί. Ο Θεός, που ήταν συχνά το κέντρο της σημειολογικής πραγματικότητας του μεσαιωνικού ανθρώπου, δεν επέτρεπε στον κακό να είναι τέλειος, όμορφος, νικητής – ο καλός πάντα νικούσε. Αυτή είναι η αιτία για την οποία οι κακοί πάντα ηττώνται, στις μεσαιωνικές μυθιστορίες.

Ένα παρελκόμενο στο σημείο αυτό, το οποίο βρίσκουμε προκλητικά ενδιαφέρον, είναι το πόσο ισχυρά παρέμεναν μεσαιωνικά πολιτισμικά ερείσματα μέσα σε χρονικά πλαίσια που, θα έπρεπε να είναι, καθαρής νεωτερικότητας. Μας υπενθυμίζει το θέμα αυτό ότι ακόμη δεν γνωρίζουμε πού επιτέλους τελειώνει πολιτισμικά ο Μεσαίωνας.

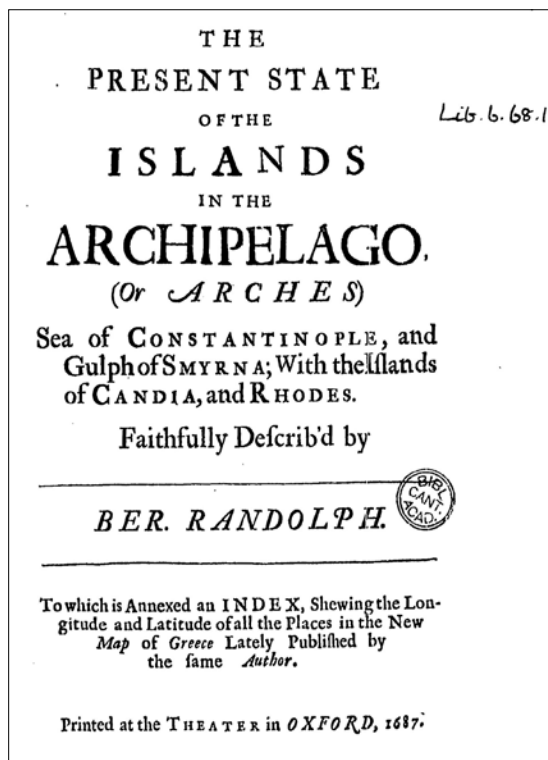
Η γεωστρατηγική ανάλυση και οι προτάσεις του Castlemaine (εικ. 2) ήσαν χριστιανοκεντρικές: η Βενετία δεν μπορούσε να τελειώσει τον πόλεμο γιατί ήταν πτωχευμένη, άρα έπρεπε οι υπόλοιποι Χριστιανοί βασιλείς να την βοηθήσουν. Δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά στα επιμέρους συμφέροντα των υπολοίπων χριστιανικών εθνών: είχαν ηθική υποχρέωση να συνδράμουν τη Βενετία επειδή ήσαν Χριστιανοί (Castlemaine, 57-59, 76-78). Οι δυτικοί εθελοντές διεκήρυτταν ότι δεν είχαν άλλο συμφέρον από το κοινό συμφέρον της Εκκλησίας (Volontaire, 12).

Εικ. 2. Castlemaine, *An Account of the Present War between the Venetians and Turks*, Λονδίνο: Herringman, 1669

Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι στους Χριστιανούς συμπεριλαμβάνονται οι Ρωμιοί Κρητικοί. Η υπόθεση δεν είναι παραδοξολογική διότι υπάρχουν πολύ λιγότερες αναφορές απ' ό,τι θα περιμέναμε σε συγκροτημένο, εθνοτικά συμπαγές σώμα Ελλήνων. Κάποτε υπάρχει αντίληψη της ιστορικής συνέχειας – η παρουσίαση της τωρινής κατάστασης του νησιού π.χ. στον Randolph (εικ. 3) εκκίνησε από τον Μίνωα και πέρασε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο (Randolph, 78-80) – αλλά σπάνια έγινε λόγος για οργανωμένους Έλληνες που έπαιρναν μέρος στον πόλεμο. Καμιά φορά προέκυπταν «Έλληνες» που αποχωρούσαν από τις μάχες. Ο Higgons, 101 έγραψε π.χ.

«for such was the base cowardice of the country people [των περιχώρων των Χανίων] who were drawn up in companies to defend the shore, that at the very first sight of the Turkish vessels they abandoned their post and ran to the mountains». Σε μια κρίσιμη στιγμή οι Έλληνες μαχητές ήταν τόσο άσχημα εκπαιδευμένοι και αδέξιοι ώστε δημιούργησαν προβλήματα στους δυτικούς συντρόφους τους (Higgon, 118). Σε άλλες περιπτώσεις εκφράστηκε συμπάθεια για τους «φτωχούς Έλληνες» που υπέφεραν από τους κακούς Τούρκους (Randolph, 73).

Εικ. 3. Bernard Randolph,
The Present State of the Islands in the Archipelago,
Οξφόρδη, 1687
(c) Cambridge University Library

Η θρησκευτική συνείδηση λοιπόν ήταν ισχυρή και κεντρική στα δυτικά κείμενα. Αφ' ετέρου, όμως, και τούτο συνέβαινε συνήθως όταν περιγράφονταν τοπικά περιστατικά, η ταυτότητα των Ρωμιών παρουσιαζόταν ως κυρίως τοπική και όχι χριστιανική. Κάποια στιγμή, εξιστορεί ο Randolph, πεντακόσιοι χριστιανοί πειρατές αιφνιδίασαν τους Τούρκους κατοίκους της Σπιναλόγκας την ώρα της προσευχής και υφάρπαξαν διακόσιους ως σκλάβους. Οι ντόπιοι Ρωμιοί δεν δίστασαν καθόλου να κυνηγήσουν πεζή τους ομοθρήσκους τους και μάλιστα σε συνεργασία με τους Τούρκους συγχωριανούς τους (Randolph, 75-76).⁹

Αυτή η αντίδραση συμπληρώνει εκείνο που γνωρίζουμε από τον Μπουνιαλή, ότι, δηλαδή, η κουλτούρα της τοπικότητας προσλαμβάνει χαρακτηριστικά μερικές φορές αντι-βενετικά, που είναι, κατά μία έννοια, αντι-χριστιανικά. Όταν ο βενετικός στόλος ζήτησε από τους Ρωμιούς της Μονεμβασίας (που είχαν βρεθεί σε κάποια στιγμή μόνοι τους στην πόλη όταν οι Τούρκοι είχαν προσωρινά απομακρυνθεί) να την παραδώσουν φιλικά, οι Ρωμιοί αρνήθηκαν εκφράζοντας την πίστη τους στον «βασιλιά τους» (δηλαδή τον πασά) που τους ήταν πάντα πιστός. Αντιστάθηκαν επί σαράντα ημέρες σε ναυτικό βομβαρδισμό, και όταν οι Βενετοί απεχώρησαν άπρακτοι, ο πασάς εξέφρασε την ευαρέσκειά του για τους αφοσιωμένους υπηκόους του (Μπουνιαλής,

⁹ Για τις συγκρούσεις καθολικών πειρατών με Έλληνες εμπόρους βλ. Greene 2010.

23712-16, 3661-2, 23815-23 και 23925-7). Αργότερα, οι αιγαιοπελαγίτες φορολογούμενοι παραπονέθηκαν στον σουλτάνο ότι η διπλή φορολόγηση (από Τούρκους και Βενετούς) ήταν δυσβάστακτη: 150.000 δουκάτα τον χρόνο δίνονταν μόνον στους Βενετούς, μας πληροφορεί ο Castlemaine (33). Αμέσως ο σουλτάνος, προσθέτει ο Μπουνιαλής, τους απάλλαξε από την δεκάτη (33025-6). Δεν είναι καθόλου πρόδηλο ότι οι ενέργειες αυτές των Ελλήνων είχαν καθαρά, θετικά φιλο-οθωμανικά χαρακτηριστικά. Ήσαν, όμως, δηλωτικές τοπικής συνείδησης και αυτοπροστασίας, και, οπωδήποτε, ήσαν απηλλαγμένες από τις επιταγές συνεργασίας με τους Βενετούς που θα επέβαλε η θρησκευτική κοινότητα.

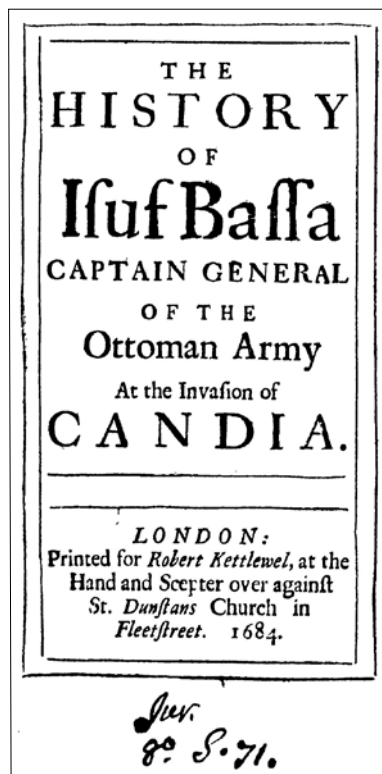
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ

Το τρίτο πλεονέκτημα των συγκεκριμένων πηγών είναι ο πλούτος των ιστορικών λεπτομερειών. Παραδείγματος χάριν, η περιλάλητη αιτιολόγηση της οθωμανικής απόφασης για εισβολή στην Κρήτη ως εκδίκηση για την απαγωγή «της σουλτάνας» από Μαλτέζους ιππότες που κατέφυγαν σε κρητικό λιμάνι. Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, ο σουλτάνος Ιμπραήμ ενοχλημένος από την προσβολή που του έγινε με την απαγωγή της σουλτάνας, αμέσως διέταξε ως αντίποινα την επίθεση στη Μάλτα (Μπουνιαλής, 1475-10). Η βιβλιογραφία φαίνεται να αντιμετωπίζει το περιστατικό ως ανεκδοτολογική υπόθεση, προφορικός διακινούμενη, που προέκυψε από μια παρανόηση.¹⁰

Προκύπτει, όμως, ότι δεν επρόκειτο για τοπική φήμη, άρα χαμηλής φερεγγυότητας, αφού την παραθέτουν πολλές αγγλικές και γαλλικές πηγές. Μάλιστα μαθαίνουμε ότι ο ίδιος ο σουλτάνος διεκίνησε την ερμηνεία αυτήν που τον έφερε να επιτίθεται στη Μάλτα, πιθανότατα για να αποκρύψει τον πραγματικό στρατηγικό στόχο του, που ήταν η αποκοπή των Βενετών από την Ανατολική Μεσόγειο, όπως εικάζει πειστικά ένας ανώνυμος συγγραφέας ([One in the Service], 10). Ο Higgons (εικ. 4) παραδίδει άφθονες ειδήσεις: η «σουλτάνα» δεν ήταν η *vâlide sultân*, η μητέρα του σουλτάνου, όπως θα μπορούσε να παροδηγηθεί ο αναγνώστης, αλλά μια γεωργιανή κυρία επί των τιμών, και ερωμένη του Ιμπραήμ, την οποία η νόμιμη κύρια σύζυγος είχε ήδη προσπαθήσει να δηλητηριάσει μόλις έμαθε τον δεσμό τους. Το 1644 η ερωμένη, αφού γέννησε το εξώγαμο παιδί του Ιμπραήμ, φοβήθηκε ότι η ζωή της εξακολουθούσε να κινδυνεύει, και έπλεε προς Κύπρο μέσω Ρόδου για να βρει ασφάλεια. Τότε ήταν που Μαλτέζοι με δέκα πλοία την απήγαγαν και αφαίρεσαν μεγάλο θησαυρό (τρία εκατομμύρια κορόνες) που είχε μαζί της. Είχε προηγηθεί συμφωνία μεταξύ Υψηλής Πύλης και Συγκλήτου να μην προσφέρεται ενετική προστασία στους Μαλτέζους ιππότες, αλλά οι συγκεκριμένοι Ιωαννίτες κατέφυγαν σε κρητικό λιμάνι είτε για να προφυλαχτούν από την κακοκαιρία είτε για λήψη προμηθειών (Higgons, 55-61· Castlemaine, 2-3).

¹⁰ Οι φήμες περί Σουλτάνας ήδη σε ιταλικό έγγραφο του 1645: βλ. Σακελλαρίου 1939, 143, στ. 6-8. Η αντίκρουση της άποψης από το Vincent 1970, 241-242 που υποστήριξε ότι «σουλτάνα» ίσως ήταν τύπος πολεμικού σκάφους και όχι άνθρωπος. (Την άποψη αυτήν υποστήριξε και ο Τωμαδάκης 1977, 164). Ο Vincent, όμως, παρουσίασε επίσης διάφορα ενδεχόμενα για την ταυτότητα της γυναίκας με καλή πρωτογενή βιβλιογραφία (αυτόθι 239, 240-241). Η Μαλτέζου 1988, 157 δεν ανέφερε καν το ενδεχόμενο της σουλτάνας και θεώρησε ότι οι απαχθέντες ήσαν Οθωμανοί αξιωματούχοι που πήγαιναν για προσκύνημα στη Μέκκα. Ο Γρυντάκης 1998, 37 υποστήριξε ότι τα περί σουλτάνας ήταν διάδοση των Ιωαννιτών. Πιο πρόσφατα, η Τσόκου 2008, 4, σημ. 6 δεν πήρε θέση, αλλά παρέθεσε χρήσιμη βιβλιογραφία.

Εικ. 4. Thomas Higgons, *The History of Isuf Pasha*, Λονδίνο: Kettleman, 1684

Ο Ιμπραήμ δεν αποφάσισε παρορμητικά την επίθεσή του, αλλά σε μακρά σύσκεψη με τους επιτελείς του απέρριψε πρώτα την ιδέα να καταλάβει τη Μάλτα ως αδύνατη στρατιωτικά, και επέλεξε εναλλακτικά την Κρήτη έχοντας ακούσει προτάσεις για επίθεση στη Σικελία, την Νάπολη και τις Συρακούσες (Higgons, 61-71). Περιγράφονται με γλαφυρότητα οι κινήσεις παραπλάνησης των δυτικών πρέσβων στην Κωνσταντινούπολη, και ο εντυπωσιακός πλους του τεράστιου οθωμανικού στόλου (Higgons, 76, 84-91). Ήταν τέτοια η τουρκική αβρότητα στα Κύθηρα που οι κάτοικοί τους πίστεψαν ότι δεν μπορεί οι Τούρκοι να ετοιμάζονται να επιτεθούν κοντά τους (Higgons, 95).

Ενδιαφέρουσα και η περιγραφή της μισθοδοσίας του Βενετικού Στρατού. Καταγράφηκαν τα ακριβή ποσά των μισθών κατά βαθμό, μήνα καταβολής και εθνικότητα του δικαιούμενου στρατιωτικού. Μαθαίνουμε ότι οι λοχαγοί ασκούσαν κοινωνική πολιτική διαθέτοντας ένα ποσό σε στρατιώτες με αυξημένες ανάγκες. Μαθαίνουμε ότι τα οικονομικά προβλήματα της Βενετίας προκαλούσαν καθυστερήσεις πληρωμών, πτώση μισθών και δυστοκία στη στρατολόγηση νεοσυλλέκτων (Castlemaine, 14-21). Μαθαίνουμε, και είναι σημαντική η πληροφορία, ότι οι Βενετοί χρηματοδοτούσαν τον πόλεμο υπερτιμολογώντας τα προϊόντα που εισήγοντο στην Κρήτη και πληρώνοντας τους στρατιώτες με υποσχετικές, όχι με «αληθινά» χρήματα (Volontaire, 74-75).

Μερικοί από τους συγγραφείς μας διέθεταν καλή «εσωτερική» γνώση της Υψηλής Πύλης. Γνώριζαν ότι υπήρχαν προβλήματα στρατολόγησης νεοσυλλέκτων. Γνώριζαν ότι το σώμα των Γενιτσάρων διαφωνούσε έντονα με τον Κρητικό Πόλεμο: κατηγορούσαν τον Ιμπραήμ για κατασπατάληση πόρων σε έναν μακρύ, και βαρετό για επίλεκτους μαχητές, πόλεμο. Συχνές οι ανταρσίες τους – ξεχωρίζουμε μία (που ο ανώνυμος συγγραφέας χρονολόγησε τον Νοέμβριο

του 1668) στην οποία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης 6.000 άντρες αρνήθηκαν να επιβιβαστούν στα πλοία με προορισμό την Κρήτη ([One in the Service], 46, 55, 71-72, 85). Η συνεχής ανυπακοή των Γεντισάρων έκανε τον σουλτάνο ανασφαλή, απρόβλεπτο και βίαιο.

Ακόμη σημαντικότερες, ίσως, είναι οι οξυδερκέστατες πολιτικές παρατηρήσεις και η γεωπολιτική ανάλυση οι οποίες απαντούν σε μερικές από τις πηγές. Επισημαίνουμε την άβολη και ανορθόδοξη θεωρία ότι η Βενετία επιθυμούσε την παράταση του πολέμου, αν αυτός εξακολουθούσε να διεξάγεται με τον ίδιο τρόπο: με χαμηλή ένταση και, σχετικώς, χαμηλό κόστος. Και τούτο γιατί, γράφει ο Castlemaine, η εμπλοκή της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία καθιστούσε τη Βενετία απαραβίαστη από τα άλλα Χριστιανικά Βασίλεια που είχαν βλέψεις σε εδάφη της (δηλαδή, τους απογόνους της ποτέ Lega di Cambrai: τη Γαλλία, την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και την Ισπανία). Πολλοί Βενετοί κέρδιζαν πολλά χρήματα στον πόλεμο από βραβεία, επιδόματα και μισθοδοσία (Castlemaine, 63-64). Φυσικά, το μακροπρόθεσμο κόστος για τη Βενετία ήταν επισφαλές: οι χριστιανοί ανταγωνιστές τους δεν επρόκειτο να μείνουν ήσυχoi επ' αόριστον, και ήταν απίθανο ότι θα εξακολουθούσαν να υποστηρίζουν τους Βενετούς αν ο Τούρκος εξαπέλυε επίθεση στη Ζάκυνθο, την Κέρκυρα ή την Κεφαλλονιά (Castlemaine, 63-65).

Οι ανθρωπολογικές παρατηρήσεις των Δυτικών για τους Κρητικούς μάς κάνουν να αναστοχαστούμε τη συνθετότητα του χριστιανικού στρατοπέδου στην ανατολική Μεσόγειο. Η Σούδα, όπως κατάλαβε περίπου έντρομος ένας ανώνυμος Γάλλος εθελοντής, ήταν κατοικημένη από Έλληνες που ήταν βάρβαροι και αγενείς (Volontaire, 14). Οι Κρητικοί εκτιμούσαν τον βιασμό περισσότερο από τον συναινετικό έρωτα (E.G, στήλη 2). Ήταν πειρατές, φθονεροί, κακοί από τη φύση τους και ψεύτες (αυτόθι και [One in the Service], 7). Γι' αυτούς τους χαρακτηρισμούς οι πηγές μας δεν παρέλειψαν την αναφορά στον Παύλο ο οποίος δεν είχε κρύψει την γνώμη του για τους Κρητικούς στην επιστολή Προς Τίτον, Α.12: «Κρήτες άει ψευῆσαι, κακά θηρία, γαστέρες άργαί». Τα γηγενή φίδια δεν είναι δηλητηριώδη σε αντίθεση με τις Κρητικές που μπορούν να σκοτώσουν δαγκώνοντας (E.G., στήλη 3: [One in the Service], 5).¹¹

Τέλος, πολύ καλή είναι η παρουσίαση της περίφημης γαλλικής αποστολής του 1668-1669. Η ενδεδειγμένη παρουσίαση της ανθρωπογεωγραφίας της (αποτελείτο από 400 νεαρούς ευγενείς σε σύνολο περίπου 600 πολεμιστών) μας εξηγεί επιτέλους γιατί οι Γάλλοι, διαφωνώντας με τη βενετική διοίκηση, επιχείρησαν αιματηρή και άσκοπη έξοδο από τα τείχη της Κάντιας που δεν προσέφερε απολύτως τίποτε στην πόλη και αντιθέτως της στέρησε δυνάμεις – οι νεαροί ήθελαν απλώς να δοξαστούν επηρεασμένοι όπως ήταν από το ιπποτικό πνεύμα με το οποίο είχαν ανατραφεί (Volontaire, 38-40).

ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ

Αναφερθήκαμε νωρίτερα στη δημοφιλία των πηγών. Αυτή πράγματι ισχύει, αλλά δεν θα πρέπει να μας κάνει να σκεφτούμε ότι πρόκειται συλλήβδην για κείμενα λαϊκά. Αντιθέτως, κάποια από αυτά γράφτηκαν για ιδιαίτερα απαιτητικούς αναγνώστες, και είναι κυρίως αυτά τα κείμενα που αναθεωρούν «εύκολες» και γενικές αντιλήψεις. Ο διαχωρισμός σε κείμενα που προορίστηκαν για απαιτητικό και εκπαιδευμένο κοινό και σε κείμενα που απευθύνθηκαν

¹¹ Πρόκειται για μια διαδεδομένη προκατάληψη: βλ. Raleigh 1614, 76 (Part I, Bk 5, chap. 6, §5).

σε λιγότερο απαιτητικό κοινό είναι μια διάσταση που δεν έχει προσεχθεί όσο θα έπρεπε στη μελέτη της δημόδους παραγωγής, μεσαιωνικής και νεότερης.

Ο Higgons π.χ. προσφέρει ένα από τα καλύτερα χρονικά του πολέμου, αθησαύριστες πληροφορίες και την πλουσιότερη περιγραφή της αρχικής τουρκικής απόβασης στον Κάβο Σπάθα, της πολιορκίας των Χανίων και της συμφωνίας της παράδοσής τους που γνωρίζουμε (Higgons, 104-181).¹² Σημείο εισόδου στο θέμα του είναι μια εμβριθέστατη παρουσίαση του ψυχολογικού προφίλ του μεγάλου βεζίρη Γιουσούφ Πασά, επικεφαλής της αρχικής επίθεσης, αλλά και του σουλτάνου Μουράτ και του διαδόχου και αδερφού του, Ιμπραήμ: πόσο σκληρός και αδίστακτος ήταν ο πρώτος και πόσο φοβισμένος και αβέβαιος ο δεύτερος (Higgons, 1-39).

Είναι σημαντικό ότι για να περιγράψει την πραγματικότητα των Οθωμανών και της οθωμανικής πολιορκίας, ο Higgons αισθάνθηκε την ανάγκη να δικαιολογήσει το αντικείμενό του. Δεν θα μιλήσει για Χριστιανούς, οι κεντρικοί χαρακτήρες του θα είναι οι Τούρκοι, δηλώνει στον πρόλόγό του. Δεν υπάρχει μόνον η ελληνική και η ρωμαϊκή ιστορία. Υπάρχει και η τουρκική, την οποία πρέπει να μελετήσουμε για να αντιληφθούμε τι συμβαίνει στην Κρήτη (Higgons, A2).

Πρόκειται για ρηξικέλευθη ιδέα: Μέσα σε συνθήκες πολεμικού παροξυσμού στη Δύση ο συγγραφέας επέλεξε να μιλήσει για τους «Άλλους», όχι για να τους παρουσιάσει ως δαίμονες, αλλά για να τους περιγράψει ψύχραιμα. Μέσα σε συνθήκες όψιμης νεωτερικότητας, όταν η οικειοποίηση της ελληνικής και της ρωμαϊκής ιστορίας ήταν πλέον κανόνας, ο συγγραφέας μας δεν δίστασε να κάμει λόγο για την ισοτιμία τους με την τουρκική ιστορία. Το γεγονός ότι έπρεπε να δικαιολογήσει τις επιλογές του μάς κάνει να σκεφτούμε ότι τελούσε υπό μεγαλύτερη πίεση μισαλλοδοξίας απ' ό,τι οι υστερο-μεσαιωνικοί μυθιστοριογράφοι που θεματοποιούσαν την οικονομική επιτυχία δυτικών παλληκαριών στην αυλή ενός καλοκάγαθου σουλτάνου.¹³ Η διάκριση ανάμεσα στον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, είμαστε υποχρεωμένοι να αναγνωρίσουμε, μάς είναι δυσχερής.

Ταυτόχρονα ο Higgons αποπειράθηκε μία ειδολογική κάθαρση. Τα μυθιστορήματα, λέει, συσκοτίζουν την πραγματικότητα· εγώ θα την αποκαταστήσω γράφοντας ιστορία (Higgons, A2). Ο Higgons έγραφε μόλις 55 χρόνια μετά τον Δον Κιχώτη όπου ο Θερβάντες είχε παρουσιάσει την απόκλιση ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα και τις διαθλάσεις της τις οποίες επέφεραν οι μετα-μεσαιωνικές εκλαϊκευτικές αφηγήσεις με ιπποτικό-ηρωικό περιεχόμενο. Αυτές ήταν άπειρες, και πάρα πολλές με ψευδο-ελληνικά ονόματα χαρακτήρων οι οποίοι συναντούσαν φοβερούς μουσουλμάνους σε απροσδιόριστα σημεία στην ελληνική ανατολή.¹⁴

Αν ο Higgons εννόησε να καταλύσει την ειδολογική υβριδικότητα του Μεσαίωνα, έπραξε ακριβώς το αντίθετο: στην προσπάθειά του να απαλλάξει την ιστορία από τις κατασκευές της λογοτεχνίας κατέφυγε σε τεχνικές της δεύτερης. Ο ήρωάς του (ο βεζύρης Silahdar Yusuf Pasha, πορθητής των Χανίων) παρουσιάζεται ως φτωχόπαιδο και ξεκινά ως σταβλίτης των αλόγων

¹² Για τους εννέα όρους της παράδοσης της Κάντιας βλ. *Volontaire*, 114-116 και *[One in the Service]*, 109-110. Πρβλ. επίσης τη λεπτομερή περιγραφή (από τον Άγγλο αυτόπτη μάρτυρα και ανώνυμο συγγραφέα της) των τελευταίων ημερών της πολιορκίας και τα άρθρα της συμφωνίας παράδοσης στο Χιονίδης 1940.

¹³ Yiavis (υπό έκδοση), "Introduction", 2.3.

¹⁴ Βλ. π.χ. τις δημοφιλέστερες ιβηρικές δημόδεις μυθιστορίες *Lisuarte de Grecia* (1525), *Don Florisel de Niquea* (1532) και *Amadís de Grecia* (1535), και τη γαλλική *Dom Flores (...), empereur de Constantinople* (1552).

του σουλτάνου, και αργότερα γίνεται κηπουρός του (Higgon, 2 και 3-4) – πρόκειται για δύο πασίγνωστους μυθιστορηματικούς τόπους.¹⁵ Απόδειξη της μυθοπλασίας της μετεωρικής ανόδου του βεζύρη είναι ότι τα ίδια λέγονταν για τον περίφημο Kōrülü Mehmed Pasha, πατέρα του πορθητή της Κάντιας Fādīl Ahmed Pasha: ότι, δηλαδή, ξεκίνησε την καριέρα του ως μάγειρας στα βασιλικά μαγειρεία για να φτάσει μεγάλος βεζύρης (Gökbilgin - Repp 1986, 256).

Κάποια από τα κείμενα αυτά δεν δίστασαν να ασκήσουν κριτική στην οχυρωματική τακτική των Βενετών, να περιγράψουν τις πολλές επιτυχίες των Τούρκων και αρκετές περιπτώσεις προδοσίας Ελλήνων. Ενώ οι περιγραφές των φρικαλεοτήτων των Τούρκων ήσαν αναμενόμενο γνώρισμα των χριστιανικών αφηγήσεων, τα απαιτητικότερα κείμενα αναφέρθηκαν σε κομμένα τουρκικά κεφάλια που διακοσμούσαν σπίτια Βενετών ευγενών ως τρόπαια γενναιότητας, και που στήνονταν σε κοντάρια στους δρόμους προς εκφοβισμό του εχθρού, και που απέφεραν χρηματική επιβράβευση στους κομιστές τους από τον χριστιανό στρατηγό ([One in the Service, 34, 39-40, 64).

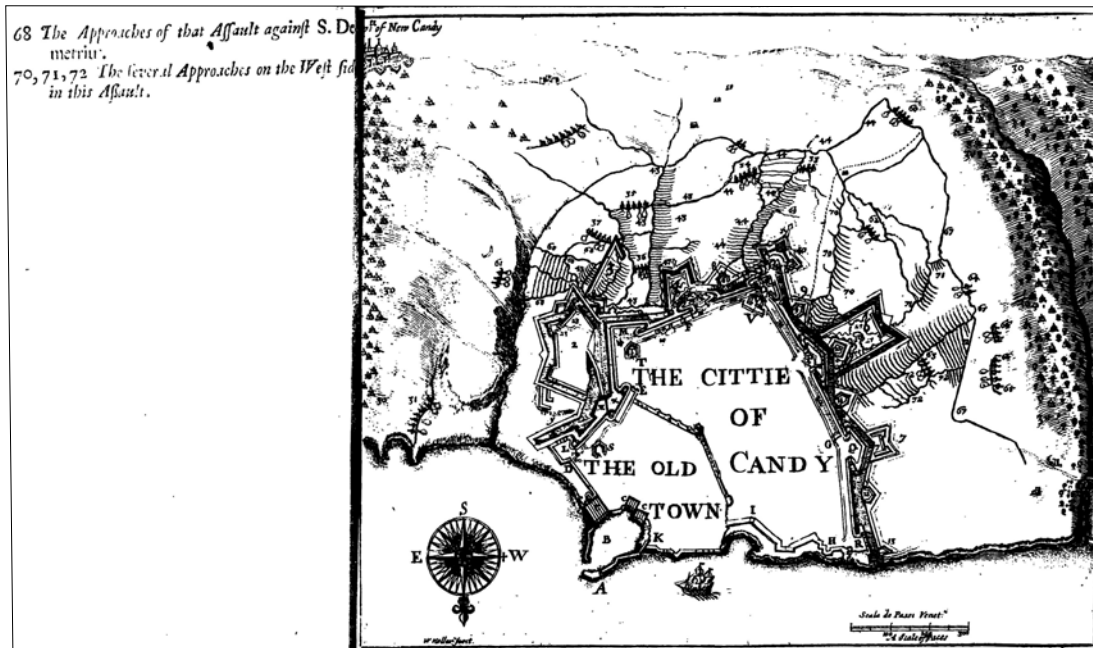
ΧΑΡΤΗΣ

Ένα τμήμα των πηγών που συγκινεί ιδιαίτερα είναι ο χάρτης της Κάντιας που βρίσκεται στον Castlemaine (εικ. 5 και 6).

The Explanation of the Map of Candia		
A The Castle to defend the Port.	6 Mocenigo.	The Palma was taken, and in it a Battery raised against Crepa Core.
B The Port.	7 Panigra.	There was a Battery raised on the Counterscarp which made the great Breach in Martinengo.
C The Arsenal, or Storehouse to make and repair the Gallies.	8 Revelin St. Nicolo.	The Approaches of Cuffaim Bassa Chief Commander.
D The Gate Sabionera.	9 Rev. Bettelem.	The Approaches of Affan Bassa.
E The Gate St. George.	10 Half Moon Mocenigo.	Breaches made by Mines were in Palma, S. Mary, Jesus, S. Demetrius, and Martinengo.
F The Gate Jesus.	11 Rev. Panigra.	In Jesu 5 Mines were Sprung, and 9 countermined; the breach was 54 Italian paces.
G The Gate Panigra.	12 Rev. St. Spirito.	In Martinengo 7 were Sprung, and 8 countermined; the Breach was 84 Italian paces. This place was taken by the Turks, and maintained for seven hours.
H The Gate St. Andrea.	13 Redoubt St. Andrew.	
I The Gate Tramatta.	30 The Turks Quarters in both the Attiques.	
K The Gate of the Mole.		
L The Bulwark Sabionera.		
M Bulwark Vitturi.		
N Bulwark Jesu.		
O Bulwark Martinengo.		
P Bulwark Bettelem.		
Q Bulwark Panigra.		
R Bulwark St. Andrea.		
S Mount of Sabionera.		
T M. of Vitturi.		
V M. of Martinengo.		
Out-Works.		
2 Fort St. Demetrius.		
3 Crepa Core.		
4 Palma.		
5 St. Maria.		
	The first Attique, 1648.	
	31 Battery against the Port.	The second Attique was on the West side of the Town (as the former was on the East and South): This began Aug. 20. 1649. and ended Octob. 6. following; and is distinguish'd from the first by a prick'd line between them. The Batteries in this Storm were against Mocenigo's Out-work, Bettelem, and Panigra: These Batteries are mark'd with Figures, 62, 63, 64, 65, 66.
	32 Battery against the City, Bulwark Vitturi, Jesu, and St. Demetrius Fort.	
	33 Batt. against St. Mary, and Martinengo, after removed to 34.	
	35 Batt. against Palma, and Vitturi, after removed to 36.	
	37 Batt. that made the Breach in St. Demetrius.	
		(a a) 68 The

Εικ. 5. Castlemaine, *An Account of the Present War*, σ. a^v-a²

¹⁵ Καλλιμάχος, στ. 1648-54 και ομοιοκατάληκτος Ιμπέριος, στ. 701-2 (ανομοιοκατάληκτος στ. 625).

Εικ. 6. Castlemaine, *An Account of the Present War*, σ. α2^v-κ.ε.

Δημοσιεύτηκε το 1666, επομένως είναι αρχαιότερος και από αυτόν του Ελβετού στρατηγού Werdmüller. Αντίθετα με αυτόν, αντίθετα και με τον χάρτη του Coronelli, που αποδίδει το σύνολο της πόλης της Κάντιας, ο χάρτης του Castlemaine είναι επιχειρησιακός, δηλαδή αποτυπώνει μόνον τα σημεία της οχύρωσης όπου εστίασαν οι τουρκικές επιθέσεις του 1648 και του 1649.¹⁶

Η σύγκριση των τριών περίπου σύγχρονων χαρτών θα είναι πολύ ενδιαφέρουσα, όπως και η σύγκριση με άλλους στρατιωτικούς χάρτες του Αρχείου Gerola στη Βικελαία, αλλά οι περιορισμοί της έκτασης του παρόντος άρθρου την καθιστούν αδύνατη εδώ. Μπορούμε όμως να επισημάνουμε ένα στοιχείο του χάρτη που συναρπάζει. Ο χάρτης διαθέτει μια «τρίτη διάσταση». Εκτός από τη συμβατική εικονική κάτοψη της πόλης πετυχαίνει με έναν πολύ ελκυστικό τρόπο να ενσωματώσει τη χρονική αφήγηση μιας δυναμικής κινητικότητας (δηλαδή, δύο πολιορκιών της Κάντιας με χρονική απόσταση μεταξύ τους). Η «τρίτη διάσταση» είναι ένα χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής χαρτογραφίας που φαίνεται ότι επιβιώνει και στους χάρτες του 17ου αιώνα και στην εικονογραφία του 18ου αιώνα.¹⁷ Και αυτή η αδυναμία, ή μάλλον η πρόκληση, να εντοπίσουμε τα όρια της μεσαιωνικής επίδρασης στην εποχή της πρώιμης νεωτερικότητας είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ερωτήματα που έχουν να μάς προτείνουν τα οκτώ κείμενα που συνοπτικά παρουσιάσαμε.

¹⁶ Ο χάρτης του Ελβετού υποστρατήγου Hans Rudolf Werdmüller στο Gerola 1905, Tavola 3. Ο χάρτης του Βενετού περιηγητή στο Coronelli 1696, 216-217 και 218.

¹⁷ Πβλ. π.χ. τον χάρτη των τελών του 17ου αιώνα στο Gerola 1905, fig. 3 και σ. 49. Για βιβλιογραφία πάνω στην ιδέα της «ρευσιτότητας» των μεσαιωνικών χαρτών βλ. Kline 2001 και Lilley 2013. Ένα στερεοτυπικό δείγμα «κινητικού» ταυτοχρονισμού, δηλαδή πολλαπλής παράλληλης ανάπτυξης του αφηγηματικού χρόνου, στην εικονογραφία του 18ου αιώνα είναι ο Άγιος Χαράλαμπος του Γεωργίου Καστροφύλακα (1740), που φυλάσσεται στο Μουσείο της Αγίας Αικατερίνης των Σιναιτών στο Ηράκλειο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Στυλιανός Αλεξίου (1995), «Πρόλογος», στο Στυλιανός Αλεξίου - Μάρθα Αποσκήτη (επιμ.), *Μαρίνος Τζάνες Μπουνιαλής, Ο Κρητικός Πόλεμος*, Αθήνα, Στιγμή, 11-16.
- Άποστολος Βακαλόπουλος (1974), «Πρόσφυγες τῆς Κρήτης στὰ Ἴονια νησιά καί στήν Ἰταλία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι΄, Αθήνα, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν.
- Κωνσταντῖνος Ἄπ. Βακαλόπουλος (1978), «Ἡ ἀποστολή τῶν τελευταῖων γαλλικῶν δυνάμεων στήν Κρήτη καί τὰ αἷτια τῆς ἀποχωρήσεώς τους ἀπό τόν πολιορκούμενο Χάντακα (Αὐγούστος 1669)», *Κρητολογία* 6, 91-105.
- Roderick Beaton - David Ricks (επιμ.) (2009), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism and the Uses of the Past (1797-1896)*, Farnham, Surrey - Burlington, VT, Ashgate.
- R. A. P. J. Beddard (2004), "Palmer, Roger, Earl of Castlemaine", *Dictionary of National Biography*, τ. 42, Οξφόρδη, Oxford University Press, 520.
- Γιάννης Γρυντάκης (1998), *Ἡ κατάκτηση τῆς δυτικῆς Κρήτης ἀπό τους Τούρκους. Ἡ στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης.
- Vincenzo Coronelli (1696), *Isolario dell'atlante veneto*, τ. 2:1, Βενετία.
- Θεοχάρης Δετοράκης (1991), «Ἐνα ἄγνωστο γαλλικό ὑπόμνημα τοῦ 1661 γιά τήν Κρήτη», *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β, Τμήμα Μεσαιωνικό-Βυζαντινό, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Χρυσόστομος», 149-155.
- Μ. Ταγγίβ Gökbilgin - R. C. Repp (1986), «Köprülü. I. Köprülü Mehmed Pasha», στο C. E. Bosworth - E. van Donzel - B. Lewis - Ch. Pellat (επιμ.), *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, τ. 5, Leiden, Brill, 256-259.
- Giuseppe Gerola (1905), *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 1:1, Βενετία, Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- M. Greene (2010), *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean*, Princeton - Oxford, Princeton University Press.
- «Ἰμπέριος καί Μαργαρώνα» (ομοιοκατάληκτο): βλ. Υἱάvis (υπό έκδοση).
- «Ἰμπέριος καί Μαργαρώνα» (ανομοιοκατάληκτο), στο Ἐμμανουήλ Κριαρᾶς (επιμ.), *Βυζαντινά ἱπποτικά μυθιστορήματα [Βασική Βιβλιοθήκη 2]*, Αθήνα, Ἀετός, 1955, 215-249.
- Richard R. Johnson (2004), "Bernard Randolph", *Dictionary of National Biography*, τ. 46, Οξφόρδη, Oxford University Press, 6.
- «Καλλίμαχος», στο Carolina Cupane (επιμ.), *Romanzi cavallereschi bizantini: Callimaco e Crisorro, Beltandro e Crisanza, Storia di Achille, Florio e Plaziafiore, Storia di Apollonio di Tiro, Favola consolatoria sulla Cattiva e la Buona Sorte*, Τορίνο, Unione Tipografico - Editrice Torinese, 1995, 58-213.
- Paschalis Kitromilides (1989), "'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly* 19:2, 149-192. Τώρα διαθέσιμο στο Kitromilides 1994.
- Paschalis Kitromilides (1994), *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot, Variorum.
- Naomi Reed Kline (2003), *Maps of Medieval Thought: The Hereford Paradigm*, Woodbridge, Suffolk - New York, Boydell Press.
- Keith D. Lilley (επιμ.) (2013), *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Dimitris Livianos, "'Conquering the Souls': Nationalism, Religion and Violence in the Balkans during the 'Long Nineteenth Century', c. 1774 - c. 1913", κείμενο διάλεξης, <https://www.academia.edu/11808964/Conquering_the_Souls_Nationalism_Religion_and_Violence_in_the_Balkans_During_the_Long_Nineteenth_century_c._1774_-_c._1913> [τελευταία πρόσβαση Νοέμβριος 2016].

- Peter Mackridge (2009), *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Οξφόρδη, Oxford University Press.
- Χρύσα Α. Μαλτέζου (1988), «Η Κρήτη στη διάρκεια τῆς περιόδου τῆς Βενετοκρατίας (1211-1669)», στο Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη, Σύνδεσμος Τοπικῶν Ἐνώσεων Δήμων καὶ Κοινοτήτων Κρήτης, 105-161.
- Mark Mazower (2001), *The Balkans: From the End of Byzantium to the Present Day*, Λονδίνο, Phoenix.
- Μπουνιαλής: βλ. Ἀλεξίου 1995.
- Walter Raleigh, *History of the World*, Λονδίνο, Walter Burre, 1614.
- Μ. Β. Σακελλαρίου (1939), «Χειρόγραφος ἔκθεσις περὶ τῆς πολιορκίας καὶ ἀλώσεως τῶν Χανίων ὑπὸ τῶν Τούρκων», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 15, 141-176.
- Kenneth Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century* [*Memoirs of the American Philosophical Society* 192], Philadelphia, American Philosophical Society, 1991.
- Κ. Α. Τσόκου (2008), «Πρόσφυγες του Κρητικού Πολέμου», ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Νικόλαος Β. Τωμαδάκης (1977), «La Gran-Sultana πρὸ τῆς νησίδος Θοδωροῦ (Ιούνιος 1645)», *Κρητολογία* 5, 163-164.
- Dimitris Tziouvas (2003) (επιμ.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Aldershot, Ashgate.
- Alfred Vincent, «The Two Sultanas: The Cretan War (1645-1669) in South Slav Heroic songs», *Historical Journal* 12 (1970), 237-242.
- Maria Vlassopoulou (2014), «“And Like Lambs They Slaughtered Them’: Depictions of Cannibalism in the Greek World and Their Interpretation”, στο Ε. Camatsos - Τ. Kaplanis - J. Pye (επιμ.), *A Festschrift for David W. Holton*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 123-139.
- Ἰωάννης Χασιώτης (1975), «Οἱ Βενετοκρητικὲς συγκρούσεις στὶς ἑλληνικὲς χῶρες (1684-1698)», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ΄, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν.
- Χ. Χιονίδης (1940), «Ἀγγλικὸν ὑπόμνημα περὶ τῆς πολιορκίας καὶ πτώσεως τοῦ Χάνδακος», *Κρητικὰ Χρονικά* 3, 403-505.
- Ἰ. Δ. Ψαρᾶς (1993), *Ἡ Ἀνδρος στὰ χρόνια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1645-1669). Ἱστορικὲς μαρτυρίες βενετικῆς προέλευσης* [*Ἀνδριακὰ Χρονικά* 19], Ἀνδρος, Καϊρειος Βιβλιοθήκη.
- Kostas Yiavis (υπὸ ἐκδοσῆ), *Imperios and Margarona: The Rhymed Version*, Ἀθήνα, MIET.